

FAVQULODDA VAZIYATLAR VA XAVFSIZLIK MADANIYATI TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK MOHIYATI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19213416>

O.R.Sharapov

(Favqulodda vaziyatlar vazirligi Akademiyasi huzuridagi Fuqaro muhofazasi instituti)

Annotatsiya

Global iqlim transformatsiyasi sharoitida tabiiy ofatlar soni va intensivligi ortib borayotgani jamiyatning eng zaif qatlamlari, xususan, jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar uchun xavflarni keskin kuchaytirmoqda. Mazkur tadqiqotda favqulodda vaziyatlarda ushbu toifadagi fuqarolarning duch keladigan asosiy muammolari tizimli tahlil qilinib, ularni bartaraf etishning tashkiliy, texnik va pedagogik mexanizmlari taklif etiladi.

Kalit soʻzlar

iqlim oʻzgarishi, favqulodda vaziyat, nogironligi boʻlgan shaxslar, evakuatsiya, xavfsizlik tizimi, moslashuv.

Kirish (yangilangan va kengaytirilgan)

Oʻzbekiston hududi geografik va iqlimiy jihatdan murakkab tuzilishga ega boʻlib, togʻli hududlar, choʻl zonalari va qir-adirlar uygʻunligida shakllangan. Keskin kontinental iqlim sharoiti, harorat amplitudasining yuqoriligi va namlikning pastligi tabiiy ofatlar xavfini oshiruvchi omillar sifatida namoyon boʻladi.

Soʻnggi yillarda iqlim oʻzgarishining jadallashuvi natijasida quyidagi xavfli hodisalar soni ortib bormoqda:

- seysmik jarayonlar (zilzila, koʻchki),
- gidrometeorologik hodisalar (sel, suv toshqini, kuchli shamol),
- ekstremal iqlim hodisalari (qurgʻoqchilik, doʻl, qor koʻchkisi).

Statistik kuzatuvlar shuni koʻrsatadiki, tabiiy ofatlar soni oxirgi oʻn yillikda sezilarli oshgan boʻlib, bu holat aholi xavfsizligi tizimini qayta koʻrib chiqishni talab etadi. Ayniqsa, nogironligi boʻlgan shaxslar ushbu jarayonda eng yuqori xavf ostida qolmoqda.

Respublika hududining aksariyat qismi global iqlim transformatsiyasi taʼsiriga tobora koʻproq duchor boʻlib, bu jarayon uning tabiiy, ijtimoiy va iqtisodiy tizimlariga kompleks taʼsir koʻrsatmoqda. Iqlim oʻzgarishining salbiy oqibatlari nafaqat atrof-muhit barqarorligiga, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish

sur'atlariga ham sezilarli darajada ta'sir etmoqda. Xususan, aholining yashash sharoitlari, sog'lig'i va turmush sifati bilan bog'liq ko'rsatkichlarda salbiy dinamikalar kuzatilmoqda. Shu bilan birga, iqtisodiy obyektlar faoliyatining uzluksizligi va barqarorligi iqlim omillariga yuqori darajada bog'liq bo'lib, ekstremal iqlim hodisalari ularning samaradorligini pasaytiruvchi muhim xavf omiliga aylanmoqda.

So'nggi yillarda iqlim o'zgarishi oqibatida respublika hududida tabiiy ofatlar soni sezilarli darajada oshdi. Tabiiy ofatlarning o'rtacha soni 2001-2010 yillarda - 115 ta holat, 2011-2023 yillarda - 150 dan ortiq holatni tashkil etgan.

Ularning 46 foizi zilzilalar, 27 foizi sellar, 13,5 foizi yer ko'chkilari, 8,7 foizi kuchli shamollar, 2,4 foizi suv toshqinlari, 1,6 foizi tabiiy favqulodda vaziyatlar, 0,8 foizi qor ko'chkilari va boshqalar hissasiga to'g'ri kelgan.

Natijalar: Hozirgi davrda mamlakatimizda inson kapitalini rivojlantirish, shaxsning huquq va erkinliklarini ta'minlash hamda uning manfaatlarini himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu yondashuv jamiyatning barcha qatlamlarini qamrab olgan holda, ijtimoiy adolat va inklyuziv rivojlanish tamoyillariga asoslanadi.

Xususan, nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularning hayot sifatini yaxshilash va jamiyat hayotining barcha jabhalarida faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar izchil amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda nafaqat moddiy yordam, balki ijtimoiy moslashuv, ta'lim, bandlik va xavfsizlik sohalarida ham tizimli yondashuvni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, nogironligi bo'lgan fuqarolarga nisbatan ijtimoiy himoya mexanizmlarini takomillashtirish, ularning huquqiy maqomini mustahkamlash hamda favqulodda vaziyatlar sharoitida himoyalanganligini ta'minlash masalalari dolzarb ilmiy va amaliy yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda.

Global iqlim o'zgarishi bilan bog'liq jarayonlarning jadallashuvi respublika miqyosida moslashuv strategiyalarini ishlab chiqish hamda tabiiy ofatlar oqibatida yuzaga keladigan talofatlarni minimallashtirishni dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda. Iqlimiy xavflarning ortib borishi favqulodda vaziyatlar tizimini takomillashtirish, ayniqsa, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar xavfsizligini ta'minlash zaruratini yanada kuchaytirmoqda.

Favqulodda vaziyatlar yuzaga kelgan sharoitda nogironligi bo'lgan shaxslar eng yuqori xavf guruhiga kiradi. Buning asosiy sababi - mavjud ogohlantirish tizimlari va evakuatsiya infratuzilmasining ko'p hollarda ularning funksional ehtiyojlariga moslashtirilmaganligi bilan izohlanadi. Natijada, ushbu toifadagi

fuqarolar axborotni o'z vaqtida qabul qilish va xavfsiz hududlarga yetib borishda jiddiy to'siqlarga duch keladilar.

Xalqaro statistik tahlillar ham mazkur muammoning dolzarbligini tasdiqlaydi. Unga ko'ra, nogironligi bo'lgan shaxslarning tabiiy ofatlar oqibatida halok bo'lish ko'rsatkichi nogironligi bo'lmagan aholi qatlamiga nisbatan bir necha baravar yuqori bo'lib, ayrim holatlarda to'rt baravargacha yetadi. Bu esa favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik va javob choralari ishlab chiqishda inklyuziv yondashuvni joriy etish zarurligini ko'rsatadi [4].

2025-yil dekabr holatiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar soni 1 million nafardan oshib, aholi tarkibida sezilarli ulushni tashkil etmoqda. Ushbu ko'rsatkich nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy himoya qilish, ularning hayot sifatini yaxshilash va jamiyat hayotida faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan davlat siyosatini yanada takomillashtirish zaruratini kuchaytiradi.

So'nggi yillarda ushbu yo'nalishda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlashga ixtisoslashgan institutsional tuzilmalar faoliyati kengayib, ularning qamrovi va samaradorligi oshib bormoqda. Shu bilan birga, inklyuziv muhitni shakllantirishga qaratilgan dasturlar doirasida infratuzilmani moslashtirish, ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish va axborotga teng kirishni ta'minlash bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda.

Biroq mavjud infratuzilmaning sezilarli qismi hanuzgacha universal dizayn tamoyillariga to'liq mos kelmasligi kuzatilmoqda. Xususan, ko'plab bino va inshootlar, transport tizimi hamda axborot-kommunikatsiya vositalari nogironligi bo'lgan shaxslar ehtiyojlarini to'liq qamrab olmaydi. Shu bois, yangi qurilish va rekonstruksiya jarayonlarida inkluzivlik ko'rsatkichlarini majburiy me'yor sifatida joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Yangilangan tahlillar va so'rov natijalari ko'zi ojiz shaxslarning harakatlanish jarayonida tashqi yordamga bo'lgan ehtiyoji yuqoriligicha qolayotganini ko'rsatadi. Jumladan, tanish muhitda mustaqil harakatlanish darajasi nisbatan yuqori bo'lsa-da, shaharning murakkab infratuzilmasida bu ko'rsatkich keskin pasayadi. 2025-yil holatiga ko'ra, ko'zi ojiz shaxslarning taxminan 10-12 foizi shahar hududlarida harakatlanishda muntazam tashqi yordamga tayanadi, notanish hududlarda esa bu ko'rsatkich yanada ortib, ularning mustaqil harakatlanish imkoniyatlari sezilarli darajada cheklanadi.

Mazkur holat shahar muhitini inklyuziv rivojlantirish, zamonaviy navigatsiya vositalari (taktil yo'laklar, ovozli signal tizimlari, raqamli yo'naltiruvchi ilovalar)ni keng joriy etish zaruratini ilmiy va amaliy jihatdan asoslab beradi.

Eshitish qobiliyatida nuqsoni mavjud bo'lgan jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar uchun bino va inshootlar ichida harakatlanish jarayoni o'ziga xos murakkabliklarga ega. Ularning asosiy muammosi – atrof-muhitdagi akustik signallarni, jumladan, odamlar harakati bilan bog'liq tovushlarni va ogohlantiruvchi signallarni qabul qila olmaslik bilan bog'liq. Natijada, harakatlanish jarayonida ehtiyotkorlik darajasi oshadi va bu ularning umumiy harakat tezligining pasayishiga olib keladi. Mazkur holat nafaqat individual xavfsizlikka, balki jamoaviy harakat dinamikasiga ham ta'sir ko'rsatib, favqulodda vaziyatlarda evakuatsiya jarayonini murakkablashtiruvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

So'nggi yillarda o'tkazilgan monitoring va tahlillar natijalari shuni ko'rsatadiki, mavjud bino va inshootlarning atigi taxminan 20–25 foizi nogironligi bo'lgan shaxslar ehtiyojlariga qisman moslashtirilgan. Bu esa infratuzilmaning katta qismi hanuzgacha inklyuzivlik tamoyillariga javob bermasligini ko'rsatadi. Ayniqsa, evakuatsiya yo'llari, signalizatsiya tizimlari va yo'naltiruvchi belgilar ko'p hollarda universal dizayn talablariga mos emas.

Transport infratuzilmasi ham mazkur muammolarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Moslashtirilgan jamoat transportining yetishmasligi, avtobus va boshqa transport vositalarida vizual va ovoqli navigatsiya tizimlarining yetarli darajada joriy etilmaganligi jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarning mustaqil harakatlanishini sezilarli darajada cheklaydi. Xususan, bekatlar va transport tugunlarida nogironligi bo'lgan shaxslar uchun mo'ljallangan maxsus infratuzilma elementlarining (taktil yo'laklar, vizual axborot panellari, ovoqli signal tizimlari) yetishmasligi ularning ijtimoiy faolligini pasaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mazkur kamchiliklar nafaqat jismoniy harakatlanish imkoniyatlarini cheklaydi, balki nogironligi bo'lgan shaxslarning konstitutsiyaviy huquqlaridan to'laqonli foydalanishiga to'sqinlik qilib, ularning jamiyat hayotidagi integratsiyasini murakkablashtiradi. Shu bois, transport va qurilish sohalarida inklyuziv yondashuvni tizimli ravishda joriy etish, zamonaviy texnologik yechimlarni keng qo'llash va me'yoriy-huquqiy talablarni kuchaytirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa sifatida e'tirof etiladi.

Tayanch-harakat tizimida nuqsoni bor jismoniy imkoniyati cheklangan fuqarolar nogironlar aravachalari yoki qo'ltiq tayoqlar yordamida harakat qiladilar.

Bu ularning bino va inshootlar ichida harakatlanishini ancha qiyinlashtiradi, ayniqsa zinalarga chiqish va tushish vaqtida.

Shu sababli jismoniy imkoniyati cheklangan fuqarolarni favqulodda vaziyatlarda evakuatsiya qilishning o'ziga xos muammolari quyidagilar hisoblanadi:

- harakatlanish tezligining pastligi;
- harakatlanish uchun yordamchi vositalardan foydalanish (nogironlar aravachasi, qo'ltiq tayoqlar, xassa, protez);
- evakuatsiya yo'llarinig murakkab joylarida (koridor yoki yo'laklarning burilish va torayish joylari, zinalar) harakatlanish tezligining keskin pasayishi;
- yo'lda uchraydigan to'siqlardan o'tish va eshiklarni ochish vaqtidagi qiyinchiliklar;
- evakuatsiya chiqish eshiklari ko'rsatkichlarini ko'rish va xabar berish tizimi signallarini qabul qilishdagi qiyinchiliklar[5].

Jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarning yashash, mehnat faoliyati yoki davolanishi amalga oshiriladigan binolarni rejalashtirishda favqulodda vaziyatlar xavfini hisobga olish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Xususan, ushbu toifadagi fuqarolarni tezkor va xavfsiz evakuatsiya qilish imkoniyatini oshirish maqsadida ularni joylashtirishda funksional rejalashtirish tamoyillariga amal qilish zarur.

Amaliy jihatdan qaraganda, bunday shaxslar uchun mo'ljallangan xonalarni binoning quyi qavatlarida, imkon qadar asosiy evakuatsiya chiqishlariga yaqin hududlarda joylashtirish eng maqbul yechim hisoblanadi. Bu yondashuv evakuatsiya vaqtini qisqartirish va qo'shimcha xavf omillarini minimallashtirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, real sharoitlarda barcha hollarda tezkor evakuatsiyani ta'minlash imkoniyati mavjud emasligi inobatga olinishi lozim. Ayniqsa, ko'p qavatli bino va inshootlarda yoki harakatlanish imkoniyati keskin cheklangan shaxslar mavjud bo'lgan muassasalarda evakuatsiya jarayoni sezilarli vaqt talab etadi. Shu sababli zamonaviy xavfsizlik konsepsiyalarida binolarda maxsus "xavfsiz hududlar" (refuge areas)ni tashkil etish muhim tarkibiy element sifatida qaraladi.

Mazkur xavfsiz hududlar jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar uchun vaqtinchalik boshpana vazifasini bajarib, qidiruv-qutqaruv xizmatlari yetib kelguniga qadar ularning hayoti va sog'lig'ini himoya qilishga xizmat qiladi. Bunday hududlarni loyihalashda bir qator muhim texnik talablar e'tiborga olinishi zarur. Jumladan, ular binoning evakuatsiya tizimiga integratsiyalashgan holda, odatda zina maydonchalari yaqinida joylashtirilishi, yong'inga chidamli va yonmaydigan materiallardan qurilishi hamda mustaqil ventilyatsiya tizimi orqali tashqi muhitdan toza havo bilan ta'minlanishi lozim.

Bundan tashqari, xavfsiz hududlar signalizatsiya va aloqa vositalari bilan jihozlanishi, ya'ni qutqaruv xizmatlari bilan tezkor bog'lanish imkonini beruvchi texnik yechimlar bilan ta'minlanishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu yondashuv favqulodda vaziyatlarda jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarning hayotini saqlab qolish va talofatlarni kamaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Katta sanoat korxonalarini, ko'p qavatli bino va murakkab funksional inshootlarda favqulodda vaziyatlar yuzaga kelganda aholini xavfli hududlardan evakuatsiya qilish jarayoni o'zining ko'p bosqichliligi va tashkiliy murakkabligi bilan ajralib turadi. Bunday obyektlarda odamlar sonining ko'pligi, rejalashtirish yechimlarining murakkabligi hamda evakuatsiya yo'llarining chegaralanganligi sababli evakuatsiya uchun zarur bo'lgan vaqt sezilarli darajada ortadi [6].

Yong'in holatini misol sifatida ko'radigan bo'lsak, ushbu jarayonni murakkablashtiruvchi asosiy omillar qatoriga olovning tez tarqalishi, tutun zichligining keskin ortishi, haroratning yuqori darajada ko'tarilishi hamda yonish jarayonida hosil bo'ladigan zaharli gazlarning ajralishi kiradi. Ayniqsa, tutun muhitida ko'rish qobiliyatining pasayishi va nafas olish tizimiga zarar yetkazuvchi toksik moddalarning mavjudligi evakuatsiya samaradorligini keskin kamaytiradi.

Statistik va amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, bunday sharoitlarda eng katta talofatga uchraydigan ijtimoiy guruhlar – bolalar, keksalar hamda jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar hisoblanadi. Bu holat ularning fiziologik va funksional imkoniyatlarining cheklanganligi, shuningdek, mustaqil harakatlanish tezligining pastligi bilan izohlanadi.

Shu munosabat bilan bino va inshootlarni loyihalashtirish hamda qurish jarayonida favqulodda vaziyatlarda inson hayotini saqlab qolishga qaratilgan xavfsizlik talablari ustuvor mezon sifatida qaralishi zarur. Xususan, jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarni tezkor, xavfsiz va beshikast evakuatsiya qilish imkonini beruvchi konstruktiv va texnologik yechimlarni joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Ilmiy va me'yoriy yondashuvga ko'ra, evakuatsiya jarayoni – bu insonlarning xavfli omillar ta'siri mavjud hududdan tashqariga tashkillashtirilgan holda mustaqil harakatlanishidir. Shu bilan birga, jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarning xizmat ko'rsatuvchi xodimlar yoki yetaklovchi shaxslar yordamida amalga oshiriladigan harakati ham evakuatsiyaning alohida turi – nomustaqil evakuatsiya sifatida talqin etiladi.

Evakuatsiya yo'llari va chiqish joylariga qo'yiladigan talablar amaldagi me'yoriy hujjatlar asosida quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

insonlarni qisqa vaqt ichida uzluksiz va xavfsiz evakuatsiya qilishni ta'minlash;

xavfli omillar ta'siriga tushib qolgan shaxslarni qutqarish imkoniyatini yaratish;

evakuatsiya yo'llarida yong'in va boshqa xavf omillarining salbiy ta'sirini minimallashtirish.

Obyektlarda favqulodda vaziyatlar yuzaga kelganda jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarni evakuatsiya qilish va ularning hayotini saqlab qolish bo'yicha asosiy mas'uliyat obyekt rahbariyati zimmasiga yuklatiladi. Shu sababli har bir korxonada va tashkilot rahbari favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik darajasini tizimli ravishda ta'minlashi zarur. Bu esa quyidagilarni o'z ichiga oladi: xodimlarning tegishli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi, evakuatsiya rejaları va ogohlantirish tizimlarining mavjudligi, qutqaruv va evakuatsiya guruhlarining shakllantirilganligi hamda ularning zarur texnik vositalar bilan ta'minlanganligi, shuningdek, evakuatsiya yo'llari va chiqish joylarining me'yoriy talablarga to'liq javob berishi.

Mazkur yondashuv favqulodda vaziyatlarda talofatlarni kamaytirish va ayniqsa, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar xavfsizligini ta'minlashning muhim ilmiy-amaliy asosini tashkil etadi.

Davolash-profilaktika muassasalari, ijtimoiy himoya tashkilotlari, qariyalar uylari, shifoxonalar hamda reabilitatsiya markazlarida favqulodda vaziyatlar xavfsizligini ta'minlash jarayonida yo'l qo'yilayotgan muhim tizimli kamchiliklardan biri – jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarni binolarning yuqori qavatlariga joylashtirish amaliyotidir. Mazkur holat funksional rejalashtirish tamoyillariga zid bo'lib, favqulodda vaziyatlarda evakuatsiya samaradorligini sezilarli darajada pasaytiradi.

Amaliy tajriba va tahlillar shuni ko'rsatadiki, yuqori qavatlarda joylashtirilgan nogironligi bo'lgan shaxslarni evakuatsiya qilish jarayoni ko'proq vaqt, qo'shimcha inson resurslari va maxsus texnik vositalarni talab etadi. Ayniqsa, zinapoyalar orqali tushirish zarurati, liftlardan foydalanishning cheklanishi hamda harakatlanish imkoniyatining pastligi ushbu jarayonni murakkablashtiruvchi asosiy omillar hisoblanadi. Natijada evakuatsiya muddati uzayib, favqulodda vaziyatning xavfli omillari (tutun, yuqori harorat, zaharli gazlar) ta'sirida qolish ehtimoli ortadi.

Bundan tashqari, mazkur noto'g'ri joylashtirish qarori favqulodda vaziyatlarda ortiqcha kuch va vositalar sarflanishiga olib keladi, qutqaruv xizmatlari yuklamasini oshiradi hamda umumiy xavfsizlik tizimining samaradorligini pasaytiradi. Eng muhim jihati shundaki, bunday sharoitda jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarning hayoti bevosita yuqori xavf ostida

qolib, og'ir oqibatlar, jumladan, jarohatlanish yoki halokat bilan yakunlanish ehtimoli keskin ortadi.

Shu sababli zamonaviy ilmiy yondashuvlarda mazkur toifadagi fuqarolarni joylashtirishda xavfsizlikka yo'naltirilgan rejalashtirish (safety-oriented planning) tamoyillarini joriy etish, ya'ni ularni imkon qadar pastki qavatlarida va evakuatsiya chiqishlariga yaqin hududlarda joylashtirish qat'iy tavsiya etiladi. Bu esa favqulodda vaziyatlarda tezkor va xavfsiz evakuatsiyani ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Davolash-profilaktika muassasalari, ijtimoiy himoya tashkilotlari, qariyalar uylari va shifoxonalarda xizmat ko'rsatuvchi xodimlar tarkibining o'ziga xos xususiyatlari favqulodda vaziyatlarda evakuatsiya jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ushbu muassasalarda xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning katta qismi ayollardan iborat bo'lib, bu holat jismoniy yuklama talab etiladigan evakuatsiya jarayonida muayyan cheklovlarni yuzaga keltirishi mumkin. Natijada, jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarni ko'chirish va xavfsiz hududlarga yetkazish uchun ko'proq vaqt va qo'shimcha resurslar talab etiladi.

Ayniqsa, muassasalarda mustaqil harakatlana olmaydigan nogironligi bo'lgan shaxslar soni ko'p bo'lgan hollarda (masalan, 50 nafardan ortiq) evakuatsiya jarayoni keskin murakkablashadi. Bunday vaziyatlarda asosiy muammolar sifatida maxsus evakuatsiya vositalarining yetishmasligi, yetarli miqdorda tayyorlangan xodimlarning mavjud emasligi hamda logistika jarayonining to'liq rejalashtirilmaganligi namoyon bo'ladi. Bu esa favqulodda vaziyatlarda vaqt omilining keskin ortishiga va xavf darajasining kuchayishiga olib keladi.

Shu sababli har bir muassasa, korxonalar yoki tashkilot rahbari favqulodda vaziyatlarda evakuatsiya qilish rejasini ishlab chiqishda inson resurslari, texnik ta'minot va real operatsion sharoitlarni kompleks tarzda hisobga olishi zarur.

Evakuatsiya rejalari faqat nazariy hujjat sifatida emas, balki amaliy jihatdan sinovdan o'tgan, real vaziyatlarda qo'llash mumkin bo'lgan mexanizmga aylantirilishi lozim.

Jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar xavfsizligini ta'minlash faqat evakuatsiya yo'llarini belgilash bilan cheklanmasligi kerak. Aksincha, bino va inshootlarda favqulodda vaziyat yuzaga kelganda ularni tezkor, beziyon va samarali evakuatsiya qilish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishi talab etiladi. Bu esa xavfsizlik tizimining puxta rejalashtirilganligi, texnik jihatdan ta'minlanganligi va muntazam ravishda takomillashtirib borilishiga bevosita bog'liqdir.

Nogironligi bo'lgan shaxslarning hayotini saqlab qolish darajasi yuqorida qayd etilgan choralar qanchalik ilmiy asoslangan, tizimli va amaliyotga

yo'naltirilgan holda ishlab chiqilganiga bog'liq. Shu bois, boshqaruv subyektlari tomonidan ushbu toifadagi fuqarolarni evakuatsiya qilish masalasini ustuvor yo'nalish sifatida ko'rib chiqish zarur.

Mustaqil harakatlana olmaydigan shaxslarni favqulodda vaziyatlarda evakuatsiya qilish maxsus tayyorgarlikka ega xodimlar va maxsus texnik vositalarni talab etadi. Bunday vositalarga evakuatsiya kreslolari, ko'tarish moslamalari, maxsus transport platformalari va boshqa yordamchi qurilmalar kiradi. Evakuatsiya qilish imkoniyati cheklangan hollarda esa ularni jamoaviy himoya vositalari orqali muhofaza qilish, ya'ni xavfsiz hududlarda vaqtincha joylashtirish muhim alternativ yechim hisoblanadi.

Xavfsiz va samarali evakuatsiyani ta'minlash uchun quyidagi kompleks choratadbirlarni amalga oshirish talab etiladi:

evakuatsiya yo'llari va chiqish joylarini me'yoriy talablarga muvofiq loyihalash va jihozlash;

jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar uchun to'siqsiz harakatlanish muhitini yaratish (panduslar, keng yo'laklar, lift tizimlari);

evakuatsiya jarayonini boshqaruvchi zamonaviy axborot va signalizatsiya tizimlarini joriy etish (yorug'lik indikatorlari, taktil belgilar, ovozli ogohlantirish tizimlari);

xodimlarni maxsus tayyorlash va muntazam amaliy mashg'ulotlar orqali ularning tayyorgarlik darajasini oshirish [7].

Mazkur yondashuv favqulodda vaziyatlarda jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarning xavfsizligini ta'minlash, talofatlarni kamaytirish va umumiy evakuatsiya tizimining samaradorligini oshirishning muhim ilmiy-amaliy asosini tashkil etadi.

Taklif va tavsiyalar: Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq favqulodda vaziyatlarda jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar xavfsizligini ta'minlash nafaqat texnik va tashkiliy choralarni, balki puxta o'ylangan pedagogik yondashuvni ham talab etadi. Shu nuqtai nazardan quyidagi ilmiy-amaliy yo'nalishlarni rivojlantirish maqsadga muvofiqdir:

- jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar uchun favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakat qilish bo'yicha inklyuziv ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish. Ushbu dasturlar individual ehtiyojlar, psixofiziologik xususiyatlar va harakatlanish imkoniyatlarini hisobga olgan holda differensial yondashuv asosida tashkil etilishi zarur;

- favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni shakllantirish, ya'ni bilim, ko'nikma va amaliy harakatlarni

integratsiyalashgan holda o'rgatish. Bu orqali shaxslarning real vaziyatlarda tezkor va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish mumkin;

- nogironligi bo'lgan shaxslar bilan ishlovchi pedagoglar, ijtimoiy xodimlar va xizmat ko'rsatuvchi mutaxassislar uchun maxsus metodik tayyorgarlik tizimini yaratish. Bu tizim favqulodda vaziyatlar pedagogikasi, inkluziv ta'lim va xavfsizlik madaniyati asoslarini o'z ichiga olishi lozim;

- favqulodda vaziyatlar bo'yicha bilimlarni mustahkamlash maqsadida simulyatsion treninglar, amaliy mashg'ulotlar va interaktiv o'quv metodlarini keng joriy etish. Ayniqsa, real sharoitga yaqinlashtirilgan o'quv mashg'ulotlari orqali harakat algoritmlarini avtomatlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi;

- iqlim o'zgarishi va favqulodda vaziyatlar xavfi haqida aholining barcha qatlamlari, xususan nogironligi bo'lgan shaxslar uchun uzluksiz ta'lim va xabardorlik tizimini shakllantirish. Bu jarayonda ommaviy axborot vositalari, raqamli platformalar va maxsus o'quv modullaridan samarali foydalanish lozim;

- inklyuziv xavfsizlik madaniyatini shakllantirish maqsadida ijtimoiy-pedagogik hamkorlikni rivojlantirish, ya'ni ta'lim muassasalari, favqulodda vaziyatlar tizimi, nodavlat tashkilotlar va mahalla institutlari o'rtasida integratsiyalashgan faoliyatni yo'lga qo'yish;

- jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarning favqulodda vaziyatlarda psixologik barqarorligini oshirish uchun psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqish, jumladan stressga chidamlilik, xavfni idrok etish va o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish;

- favqulodda vaziyatlar bo'yicha o'quv materiallarini ishlab chiqishda multimodal yondashuvni qo'llash, ya'ni vizual, audio va taktil vositalar orqali bilim berishni ta'minlash, bu esa turli imkoniyatlarga ega shaxslar uchun teng o'rganish imkonini yaratadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, iqlim o'zgarishi sharoitida favqulodda vaziyatlar xavfining ortib borishi jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar xavfsizligini ta'minlash masalasini yanada dolzarb darajaga olib chiqmoqda. Mazkur toifadagi fuqarolar uchun xavfsizlikni ta'minlash faqat texnik va tashkiliy choralar bilan cheklanib qolmasdan, balki ilmiy asoslangan pedagogik yondashuvni ham talab etadi.

Pedagogik nuqtai nazardan, favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik jarayoni shaxsda zarur bilim, amaliy ko'nikma va xulq-atvor kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan uzluksiz ta'lim jarayoni sifatida qaralishi lozim. Ayniqsa, jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar uchun moslashtirilgan o'quv dasturlari, interaktiv va simulyatsion mashg'ulotlar, shuningdek, multimodal

ta'lim vositalari orqali bilim berish ularning real vaziyatlarda to'g'ri va tezkor harakat qilish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, xavfsizlik madaniyatini shakllantirish jarayonida ijtimoiy-pedagogik hamkorlikning roli alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu jarayon ta'lim muassasalari, favqulodda vaziyatlar tizimi, ijtimoiy xizmatlar va jamoatchilik institutlari o'rtasida uzviy integratsiyani talab etadi. Bunday yondashuv orqali nafaqat individual tayyorgarlik, balki jamiyat miqyosida inklyuziv xavfsizlik muhiti shakllantiriladi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarning favqulodda vaziyatlardagi xavfsizligini ta'minlash ularning amaliy tayyorgarligi, psixologik barqarorligi va moslashtirilgan infratuzilma bilan ta'minlanganlik darajasiga bevosita bog'liqdir. Pedagogik yondashuv asosida tashkil etilgan tizimli ta'lim va tayyorgarlik jarayonlari esa talofatlarni kamaytirish, hayot sifatini oshirish va barqaror rivojlanishni ta'minlashning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-apreldagi 171-sonli "O'zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bunday vaziyatlarda harakat qilish davlat tizimi faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 27-oktabrdagi 455-sonli "Texnogen, tabiiy va ekologik tusdagi favqulodda vaziyatlarning tasnifi to'g'risida" gi qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 9-sentabrdagi 754-sonli "Aholini favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga va fuqaro muhofazasi sohasida tayyorlash tartibini takomillashtirish to'g'risida" gi qarori.

4. Жаворонков Р.Н., Методическое пособие для обучения (инструктирования) сотрудников учреждений МЧС и других организаций по вопросам обеспечения доступности для инвалидов услуг и объектов. / М., 2015. 555 С.

5. Маломобильные группы населения. Эвакуация инвалидов при ЧС <http://www.fireeva-cuation.ru/evac-chair.php>

6. Холщевников В.В., Самошин Д.А., Истратов Р.Н. Эвакуация людей с физическими ограничениями // Технологии техносферной безопасности: интернет-журнал. - 2012. - № 3 (43). - 9 с.

7. Маломобильные группы населения. Эвакуация инвалидов при пожаре. <http://www.fireeva-cuation.ru/evac-chair.php>.

8. Доступность зданий и сооружений для маломобильных групп населения. https://aupam.ru/pages/biblioteka/nastolnaya_kniga_po_dostupnoj_srede/page_32.htm

9. Холщевников В.В., Самошин Д.А., Истратов Р.Н. Эвакуация людей с физическими ограничениями // Технологии техносферной безопасности: интернет-журнал. - 2012. - № 3 (43). - 29 С. 10. Доступность зданий и сооружений для маломобильных групп населения. Актуализированная редакция СНиП 35-01-2001: СП 59.13330.2012-Екатеринбург: Издательский Дом «Ажур», 2013.